Başkurt Türklerinin Tarihî Destanı

İDİGEY İLE MORADIM

(İZEÜKEY MİNEN MORADIM)

Hazırlayan
Prof. Dr. Mustafa ARSLAN

ÖTÜKEN

Prof. Dr. Mustafa ARSLAN; 01.01.1959 yılında Manisa-Kula'da doğdu. İlkokulu Kula'da, orta ve lise öğrenimini parasız yatılı olarak Manisa'da tamamladı. 1983-84 öğretim yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü'nde yükseköğrenimine başladı ve 1988 yılında buradan mezun oldu. 1988-1990 yılları arasında İzmir Özel Fatih Kolejinde öğretmen, 1990-1995 yılları arasında Dokuz Eylül Üniversitesi'nde Türk Dili Okutmanı olarak görev yaptı. 1992 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Doç. Dr. Kemal YÜCE danışmanlığında "Âşık Ali Balta'nın Hayatı, Şiirleri ve Hikâyeleri" adlı teziyle yüksek lisansını tamamladı ve bilim uzmanı oldu. 1995 yılında Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne araştırma görevlisi olarak atandı. 1994 yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Halkbilimi (Folklor) programında Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN danışmanlığında başladığı Doktora öğrenimini 1997 yılında "Göroğlu Destanının Türkmen Versiyonu Üzerinde Mukayeseli Bir İnceleme" adlı teziyle tamamladı ve bilim doktoru unvanı aldı. 1998 yılında Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Halkbilimi Anabilim Dalı'na Yardımcı Doçent olarak atandı. Aynı bölümde 2009 yılında Doçent, 2014 yılında Profesör oldu. Türk kültür dünyasına ait sözlü anlatılar, âşıklık gelenekleri, kültürel bellek ve ortak unsurlar çerçevesinde çalışmalar yapan Arslan'ın *Denizli Yöresinden Derlenmiş Masallar* adlı bir telif eseri vardır. Ayrıca *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Otman Baba Velayetnamesi* gibi alanındaki bilim insanlarıyla yaptığı ortak çalışmaları yanında, çeşitli dergilerde yayımlanmış makaleleri, ulusal ve uluslararası bilimsel toplantılarda sunulmuş bildirileri bulunmaktadır. Mustafa Arslan halen Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Evli ve iki çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9
Giriş....11
Başkurt Türklerinin Destan Geleneği ve İdigey Destanı 11
Başkurt Türkleri ve Destan Geleneği 11
Başkurt Destan Anlatıcıları ve Mehemmetşah Burangulov 15
İdigey ile Moradım Destanı Üzerine Yapılan Çalışmalar....19
İdigey ile Moradım Destanının Özellikleri 25
Destanın Muhteva Özellikleri....25
Destanın Şekil Özellikleri 29
Destandaki Tipler....34
Başkahraman Tipi İdigey....35
Bilge Devlet Adamı Tipi Habrav-Habıra Yırav 39
Kadın Tipi Geneke....41
Kahramanın Atı Boz Tulpar....42
Diğer Yardımcı Tipler ve Unsurlar 43
Düşman Tipler 48
Destandaki İnanç Unsurları ve Bazı Motifler 49
Sonuç 63
Kaynakça 65
Metin 67

Rahmetle yâd ettiğim
anneme ve babama dua olsun…

Önsöz

Geçmişle ilişki kurma, insanların içinde bulundukları ânı anlamlı ve şekilli kılmasının yollarından biridir. İnsanın geçmişle olan bağı bir yandan tarihî belge ve bilgiler, diğer yandan bir akış halinde oluşturulan zihinsel kodlamalarla kurulur. Bu iki yönlü bilgi kaynağından beslenen insan, evren içinde kendisine ve çevresine ilişkin koordinatları belirgin kılar, anlamlandırır ve belleğine kaydeder. Bu sayede oluşturulan ortak belleğe ilişkin kodlar veya dönüşümleri, sonraki tarihsel dilimlerde de zihinsel akış halindeki varlığını hatırlamalarla ortaya çıkarır, çeşitli davranış, ifade ve uygulamalarla yansıtarak geçmişle olan ilişkinin sürdürülmesinde temel işlevler üstlenir.

Özellikle günümüzde küreselleşmenin ortaya çıkardığı gelişmelere bağlı olarak toplumların kendi geçmişlerini hatırlama biçimleri ve kimlik sorunlarıyla ilgili tartışmalar, insanlığın oluşturduğu toplum yapılanmalarına ışık tutmak maksadıyla öne çıkmış bulunmaktadır. Bütün bu faaliyetlerin odaklandığı merkezî nokta ise kültürel anlam alanıdır.

Bir toplumu kendine has kılan kültürel anlam alanının en temel bileşeni, onu üretenlerin sahip oldukları kültürel bellek kodlamalarıdır. Kültürel kimliğin zihinsel şifreleri olan temel kodlar, çeşitli formlarla dışavurum şeklinde somutlaşarak kültür birikimlerini meydana getirir. Bu dışavurumların önemli bir kısmı da söz/dil ile gerçekleşir. Söz/dilin bir vasıta olarak kullanıldığı anlatılar bir yönüyle toplumların belleği durumundadırlar. Bunlar arasında destanlar, toplumların ortak-kültürel belleğini, kimliğini ve tarihsel sürekliliğini yansıtma yönünden en zengin ve en derin yapıya sahip eserlerdir.

İdigey ile Moradım Destanı da özelde Başkurt, genelde Türk kültürel belleğinin dış dünyaya yansıyan anlam alanlarından biridir. Hem mitolojik dönemden itibaren zihinsel akış halindeki kültürel kodları hem de tarihî dönemin bilinen belge ve bilgilerini bugünün insanına bir hatırlama figürü olarak sunan önemli eserlerdendir.

Başkurt Türkleri arasında çeşitli örnekleri tespit edilen destanın özellikle Mehemmetşah Burangulov nüshası bütüncül özellikleri sebebiyle ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Biz de bu kıymetli destanı okuyucu ve araştırıcılarla buluştur-

mak istedik. Aslında bu arzumuzun ilk adımları doksanlı yılların sonlarında atılmaya başlamıştı. Fakat çeşitli sebeplerden dolayı gecikti ve bugünlere kaldı.

Elinizdeki çalışma, destanın bir komisyon tarafından yeniden hazırlanıp 1994 yılında Ufa'da Başkurdistan Kitap Neşriyat'tan yayınlanan metin esas alınarak hazırlanmış, Giriş ve Metin kısımlarından müteşekkildir. Giriş kısmında Başkurt Türklerinin destan geleneği ve İdigey Destanı, Başkurt destan anlatıcıları ve Mehemmetşah Burangulov, destan üzerine yapılan çalışmalar, destanın yapısal ve içerik özellikleri ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Metin kısmında ise destanın Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesi metinleri verilmiştir.

Türk destan külliyatına ve bu konuda yapılacak araştırmalara katkı maksadıyla hazırlanan bu çalışmanın vücut bulmasında öncelikle beni eşsiz ve zengin Türk kültür dünyasıyla yüz yüze getiren ve her an desteklerini yanımda hissettiğim değerli hocalarım Prof. Dr. Fikret Türkmen'e ve Prof. Dr. Metin Ekici'ye minnet duygularımı ifade etmek isterim. Metnin okunması ve anlamlandırılması noktasında karşılaştığımız bazı problemleri aşmamızda yardımlarını esirgemeyen sevgili dostum ve meslektaşım Dr. Rüstem Sulti'ye, ayrıca çalışmanın okuyucu ve araştırıcılarla buluşmasında düzenleme ve basım yönünden katkılarından dolayı Ötüken Neşriyat yöneticilerine teşekkür ederim.

Son olarak bu çalışma ve yirmi beş yılı aşkın akademik serüvenim boyunca zamanlarından çaldığım, ancak karşılığında hep teşvik ve desteklerini gördüğüm varlığımın yarısı sevgili eşim, kızım ve oğlum elbette minnet ve teşekkürlerin en büyük hissesini hak ediyorlar. Sağ olsunlar…

Prof. Dr. Mustafa ARSLAN

Şubat-2016
DENİZLİ

Giriş
Başkurt Türklerinin Destan Geleneği ve İdigey Destanı

Başkurt Türkleri ve Destan Geleneği

Başkurtlar, batıda Sura nehrinden doğuda Ural dağlarına, kuzeyde Fin sınırından güneyde Astrahan'a ve Hazar kıyılarına uzanan, İdil (Volga) nehrinin ve kollarının suladığı yerleri içine alan, coğrafî ve siyasi bakımdan "İdil-Ural" şeklinde adlandırılan bölgedeki en eski Türk boylarından biridir. Tarihî süreç dikkate alındığında bu Türk boyu, M.S. 4. yüzyıllarda Atilla himayesindeki Hun Türklerinden itibaren Sibirya'dan Doğu Avrupa'ya uzanan coğrafyada yapılanan Kıpçak-Kuman, Bulgar, Altın Ordu, Kazan Hanlığı gibi Türk siyasi teşekküllerinin içinde yer almış, 16. yüzyıldan sonra müstakil bir boy olarak adından söz ettirmeye başlamıştır. 10. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul eden Başkurtlar, 1552'de Kazan Hanlığı'nın yıkılmasından sonra, başta Tatar ve Çuvaş Türkleri olmak üzere diğer Türk boylarıyla birlikte Ruslara karşı mücadele etmiş, ancak 19. yüzyıl sonlarında tamamen Rus egemenliğine girmek zorunda kalmışlardır. Bazı araştırıcılar, 1917'den önce İdil-Ural'da "Başkurtluk Meselesi" diye bir meselenin olmadığını, Orta İdil (Kazan) Türkleriyle Kama ötesi ve Ural (Başkurtluk) Türklerinin ortak bir siyasi, ekonomik ve kültürel zeminde bulunduklarını ifade etmektedirler (Temir; 1976: 1260). Yazı dili ve resmî kurumsallaşmalar çerçevesinde bu ortak yapının pek çok göstergesi bulunmaktadır. Ancak 20. yüzyıla kadar çobanlıkla geçinen ve göçerevli bir hayat yaşayan Başkurtların sözlü kültür bağlamında sahip oldukları pek çok özellik, yazılı kültür ve şehir hayatına ilişkin sosyo-kültürel yapılanma içinde olan Kazan Türklerinden nispeten farklı bir hayat tarzına sahip olduklarını da göstermektedir. İçinde bulunulan çevre ve şartların ortaya çıkardığı bu tabiî farklılıklar, "Böl, parçala, yok et!" aforizmasının emperyalist

ve siyasi emelleri doğrultusunda diğer Türk boylarına yönelik örneklerde de görüldüğü üzere, Başkurtların, Orta İdil ve diğer bölge Türklerinden ay(ı)rılmasına vesile olmuştur. Bu bağlamda 19 Şubat 1919'da Kızılordu ile yapılan barış antlaşmasıyla "Başkurt Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" (Başkurdistan) kurulur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise Başkurdistan Cumhuriyeti olarak 11 Ekim 1991'de Rusya Federasyonu içerisinde özerklik kazanır. Başkurt, Tatar ve Çuvaş Türklerinin çoğunluğu oluşturduğu 143.600 kilometrekarelik Başkurdistan dört milyon civarında bir nüfusa sahiptir. Bugün Başkurdistan ve diğer devletlerde yaşayan ve kendini "Başkurt" olarak tanımlayan Türklerin iki milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Hayvancılık ve ziraatın yanında özellikle demirciliğe bağlı silah, alet-edevat, süs eşyası gibi zanaat faaliyetleri Başkurt ekonomisinin başlıca kaynaklarıdır. Başkurtların özellikle demircilik konusunda mahir oldukları bilinir. Hatta Sovyetler Birliği döneminde bir ara tehdit oluşturduğu gerekçesiyle Başkurtların demircilik yapmaları bile yasaklanmıştır.

İslamiyet'in kabulünden sonra pek çok Türk boylarında olduğu gibi Başkurt Türkleri arasında da, Arap harfleriyle çeşitli konularda tercüme veya telif nitelikli yazılı ürünler ortaya konmuştur. Ancak 20. yüzyıl başlarına kadar yazılı edebiyat bağlamında verilen eserlerde Kazan Türkçesi ortak yazı dili olarak kullanılmış, yazar ve şairler veya verilen eserler daha çok Kazan-Tatar Edebiyatı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bunlar arasında Kul Ali'nin *Kıssa-i Yusuf,* Harezmî'nin *Muhabbetname*, Sarayî'nin *Gülistan-ı bit-Türkî*, Kâtibî'nin *Cümcüme Sultan* gibi eserleri sayılabilir. Diğer yandan Başkurtlar sözlü gelenek bakımından oldukça zengin bir birikime sahiptirler. Çeşitli yazılı tarihî kaynaklar yanında, 18. yüzyıldan itibaren yapılan derleme çalışmaları göstermektedir ki, Başkurt sözlü geleneği, Türk mitolojik döneminden Kamlık dönemine, Kök-Tanrı inanç sisteminden İslam kültür ve uygarlık çevresine ilişkin pek çok temel kodlamayı içermektedir. Muhtemelen uzun yıllar Avrasya'nın geniş bozkırlarında göçerevli ve çobanlık kültürüne bağlı yaşamış olmaları onlara, Türk kültür havzasındaki algı ve inançları günümüze kadar koruma ve yaşatma imkânı da vermiştir. Abdülkadir İnan'ın *"Başkurt, Kazak, Kırgız ve Nogay ordalarında millet ve vatan sevgisini yeni nesle nakleden kaynaklar, dinî müesseselerden ziyade vatan kılınan coğrafya ile özellikle Ruslara karşı mücadele eden kahramanların isimleriyle ilişkili olan gelenekler ve halk edebiyatı olmuştur"* (İnan; 1991: 122-123) şeklindeki sözleri de, Başkurtlar arasında sözlü geleneğin önemini açıkça vurgulamaktadır.

Başkurt Türklerinin sözlü geleneğine ilişkin ürünler, yazılı kültürün yaygınlaşmasıyla birlikte derlenmeye başlamış, hem Türk dünyasında ortak olan

hem de Başkurtlar özelinde aktarılagelen ürünler yazılı hale getirilmiştir. Bu çerçevede "Ural Batır, Akbuzat, İzeükey Minen Morazım, Zayatülek Minen Hıvhılıv, Kunır Buğa, Kara Yurga, Akhak Kola, Alpamışa Minen Barsınhılıv, Küsek Bey, Karas Minen Akşa, Omorzak Batır, Bayık-Ayzar, Zöhre ile Adlar, Seyfülmülük, Boz Yiğit" (Ergun, 1996: 2-6) gibi arkaik-mitolojik, epik ve romantik konulu anlatılar ilk planda sayılabilir. Bu anlatılar arasında özellikle destanların ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu görülür. Yukarıda belirtildiği üzere yakın zamanlara kadar Başkurtlar, sözlü kültürün hâkim olduğu göçerevli ve çobanlığa bağlı hayat tarzı içinde, yüzyüze kurdukları iletişim bağlamında, kendilerini ve çevrelerini anlamlandırmış, evren içinde kendi koordinatlarını belirlemişlerdir. Bu koordinatlar sayesinde sahip oldukları bilgi ve tecrübeleri "kahramanlık ana temalı" anlatılar vasıtasıyla anlatıp nakletmişler, kendileriyle geçmiş arasında destan formundaki "inanılan anlatılar" üzerinden ilişki kurarak aidiyet bilinçlerini pekiştirmişlerdir.[1] Kahramanlık destanlarının, "bir grubun kimliğini dayandırdığı geçmişin kurgulanma ve kültürel belleğin örgütlenme biçimlerinden biri" olduğunun (Assmann; 2001: 268) güzel bir örneği Başkurtlar bağlamında görülebilir. Bu sebeple birer kültürel bellek indeksi özelliğine sahip kahramanlık destanlarının, Başkurt sözlü kültüründe güçlü bir gelenek ve eşsiz bir repertuar oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Başkurt sözlü geleneğinde "kobayır, yır, irtek" kelimeleriyle karşılanan destanlar, araştırıcıların ortaya koydukları çalışmalarda "dastan, epos, rivayat, legenda, kıssa, hikâyat" kelimeleriyle de ifade edilmektedir. Yapı bakımından bazı destanlar manzum, bazıları manzum-mensur karışık, bazıları da tamamen mensur özelliktedir. Türk kültür havzasındaki destan geleneğinde görülen çeşitli tip, motif ve kalıp ifadeler, Başkurt destanlarında da benzer şekildedir. Konularını bazen mitolojik algı ve inançlardan, bazen yabancı istilacılara veya iktidar kavgalarına yönelik mücadelelerden, bazen de toplumun içinde yaşadığı sosyal hayattan almaktadırlar. Bu konuların pek çok destanda iç içe geçtiği de söylenebilir.

Araştırıcılara göre Başkurt destanlarının bir kısmı tamamıyla mitolojik motiflerle örülmüştür. Özellikle Ural Batır Destanı'nın tamamına yakınında mitolojik motifler kullanılmıştır. Orta dönemde teşekkül eden destanlarda ise daha gerçekçi bir yaklaşım söz konusudur. Destanlarının hemen hepsinde

[1] Başkurt destanlarının önemli bir kısmı Ahmet Süleymanov, Gaynislam İbrahimov ve Metin Ergun tarafından Türkiye Türkçesiyle hazırlanarak dört cilt halinde 2014 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Bu metinler arasında destanın "İdige ile Moradım" ve "İdege" adlı iki varyantı "Başkurt Destanları-3-Beyler Hanlar Zamanını Anlatan Destanlar" (145-306) içinde yer almaktadır.

rastlanan dağ ve su unsurları, kadim dönemlerde Başkurtların dağ ve su/göl kültlerine duydukları saygının yansımasıdır. Başkurt destanlarında yer alan en dikkat çekici motiflerden biri de avcılıktır. Türk dünyası destan geleneği içinde ortak motiflerden biri olan avcılık motifinin, Başkurt destanlarında yoğun olarak kullanıldığı görülür. Bir diğer öne çıkan motif ise kahramanın atı ve işlevleri ile ilgilidir. Kahramanın silahları ve eşi de idealize edilen diğer unsurlardır. Destanlardaki motiflerin zenginliği ve üzerinde yoğun olarak durulan sosyal ve idarî teşkilatlanma şekillerine dair epizotlar, Başkurt Türklerinin tefekkür tarzını yansıtmaktadır. (Kara Düzgün; 2007: 10-11)

Başkurt destanları bazı çalışmalarda genellikle, "Kahramanlık Destanları" ve "Sosyal Hayatla İlgili Destanlar" şeklinde konuları bakımından bir tasnife tabi tutulmuştur. Kahramanlık destanlarının mitik algı ve tasarımları ihtiva ettiği, hatta bazı destanların olay örgüsünün tamamen mitik inançlarla ilgili olduğu görülür. "Ural Batır, Akbuzat, Alpamışa, İzeükey Minen Morazım, Küsek Bey, Karas Minen Akşa" destanları bu grup içinde değerlendirilir. Aşk teması üzerine kurulan ve daha çok sosyal hayatla ilgili konuları işleyen, aynı zamanda kahramanlık motiflerini de içeren "Akhak Kola, Kara Yurga, Zayatülek Minen Hıvhılıv, Zöhre ile Adlar, Boz Yiğit" gibi destanlar da ikinci grup arasında değerlendirilmektedir. (Ergun-İbrahimov; 1996:1-2) Anlatılarda genellikle farklı temaların, farklı konuların iç içe geçtiği ve karmaşık bir yapı oluşturduğu düşünülürse, konu bakımından yapılan tasniflerde farklı sınıflamaların ortaya çıkması da tabiî olarak mümkündür. Örnek olarak destanları konu ve kompozisyon özelliklerini dikkate alarak tasnif yoluna giden ve Tıva Türklerinin kahramanlık destanlarını bu yönüyle sınıflandıran Grebnev, destanları üç grupta toplamıştır:

1- Bahadırların sadece eş bulmak ya da aramak için sefere çıkışlarını ve mücadelelerini anlatan destanlar.

2- Bahadırların gelin ya da eş aramakla beraber hanlara karşı yürüttükleri mücadelelerini anlatan destanlar.

3- Bahadırların sadece hanlara ve yabancı istilacılara karşı yürüttükleri ve kazandıkları mücadelelerini anlatan destanlar. (Ergun-Açа; 2004: 33)

Böyle bir sınıflama Başkurt Türklerinin destanlarına uygulandığında İdigey ile Moradım Destanı'nı üçüncü grup içine dâhil etmek mümkün görünmektedir.

Muhtar Sagitov gibi bazı araştırıcılar ise destanları tarihî dönemlere ve toplumun sosyal gelişimine bağlı olarak tasnif etmişlerdir. Buna göre Başkurt destanları şöyle sınıflandırılmıştır:

"1. Uruk cemiyetinin dağılışını yansıtan destanlar:
   a. Mitolojiye dayanan kahramanlık destanları ya da kobayırlar; Ural Batır, Akbozat
   b. Hayvancılığa bağlı sosyal temalı ve aile kuruluşu hakkındaki kobayırlar ve hikâyeler; Akhak Kola, Kunır Boğa, Kara Yurga, Zayatülek ile Hıvhılıv
2. Feodalizmin başlangıç dönemini yansıtan destanlar:
   a. Uruk-kabile huzuru ve beraberliği idealini öne çıkaran, bu bağlamda sosyal ve aile münasebetlerini anlatan hikâyeler; Alpamışa, Kuzıykürpes ile Mayanhılıv, Zöhre ile Adlar.
   b. Uruklar arası mücadeleleri yansıtan destanlar; Küsek Bey.
3. Feodalizmin gelişme dönemlerini yansıtan destanlar; İzeükey ile Morazım, Mergen ile Mayanhılıv, Targın ile Kujak, Yek Mergen, Bozyiğit.
4. Feodalizmin son dönemini yansıtan destanlar ve hikâyeler; Karas ile Akşa, Teyiş Mergen, Salavat Batır, Bayık-Ayzar Sesen" (Kara Düzgün; 2007: 9).

Diğer taraftan Türk destanlarının sınıflandırılmasında "boy, bölge ve tarihî dönem ölçütlerini mevcut devlet hudutlarının dayattığı siyasi veya idarî sınırlılığın ötesinde, Türk kültür ekolojisi sistematiği içinde ele almak" düşüncesinden hareketle "son derece operasyonel" ve Türk dünyası destanlarını bir bütün olarak kucaklayabilecek bir yol olarak "eski" ve "yeni" destanlar ana grupları altında alt gruplarla biçimlenen bir sınıflamayı tercih eden araştırıcılar da mevcuttur. Bu anlayışla yapılan tasniflerde Edigey/İdigey ile ilgili anlatmalar genellikle "Yeni Destanlar" ana başlığının alt grubu olarak "Tarihî Destanlar" (Çobanoğlu; 2003: 40-53) kategorisinde gösterilmektedir. İdigey ile Moradım destanını da sahip olduğu yapı ve içerik bakımından aynı kategori içine dâhil etmek mümkündür.

Başkurt Destan Anlatıcıları ve Mehemmetşah Burangulov

Başkurt destanları "yırav-yırsı", "kuraysı", "kumızsı", "akınlar" veya "sesen/susan" adı verilen profesyonel anlatıcılar tarafından icra edilirler. İcra sırasında "kopuz, dombıra" gibi telli veya kamıştan yapılan "koray/kuray" denilen üflemeli çalgılar kullanılır. Yırav, Türk destan geleneği içinde "kam, ozan, bahşı, akın" gibi çeşitli adlarla anılan ve aynı zamanda dinî-kutsî bir hü-

viyeti de haiz olan destan anlatıcılarının[2] Başkurt ve Tatar Türkleri arasındaki temsilcisidir. Eskiden genellikle kahramanlık konulu destanları icra edenlere "yırav" adının verildiği, onların aşk konulu destanları, hikâyeleri veya türküleri icra eden "sesen" ve "kurayşı" tiplerinden ayrıldığı (Sulti; t.y:19, Özkan; 2002) ifade edilir. Günümüzde de söz ve musikiyi birlikte kullanan yırav/yırsı, kobayırsı, kuraysı, kumızsı ve sesenlerin halk arasında "akın" ortak kavramıyla karşılandığı ve Başkurtlar arasında ayrıcalıklı bir yere sahip oldukları görülür. Onlar millî birliğin ve bütünlüğün sağlanmasında, dostluk ve kardeşlik bağlarının pekiştirilmesinde, halkın eğitilmesinde ve bilinçlendirilmesinde önemli işlevlere sahiptirler. Bilge ve bilici şahsiyetler olarak toplumun her müşkülünü çözerler, onlara danışılmadan hiçbir şey yapılmaz, sözlerinden çıkılmaz. Onlar gelmeden meclis, düğün, eğlence kurulmaz. Kısacası "alkışladıklarını yüceltirler, kargıdıklarını batırırlar." (Burangulov, 1995: 38)

Geçmiş dönemlere ilişkin Başkurt destan anlatıcıları hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Sözlü gelenekte bilinen veya anlatmalarda adı geçen yıravlar ise gerçek kişiler olmaktan ziyade "inanılan" tipteki anlatıcılardır. Bunlar arasında en meşhur olanı "Habrav"dır. Tatar, Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkleri arasında da "Sıpıra, Sıpra, Subra" adıyla bilinir ve özellikle Kıpçak sahasının ortak anlatıcı/bilge tiplerinden biridir. İdigey ile Muradım destanında da adı sıkça geçen Habra yırav, "meşhur yırsı", "her şeyi gözünün önündeymiş gibi gören", "büyük at seçicisi", "halkın menfaatini gözeten ve şiirler terennüm eden yırav", "pek çok neslin tecrübesini ve bilgisini kendinde toplamış yüz yaşındaki aksakal", "keskin dilli halk kartı/yaşlısı" ifadeleriyle sunulmaktadır. Başkurtlar arasında ayrıca "Yirense/Cirense, Bayık, Asan Kaygı, Kaztugan, Şalgız/Salgıyız, Karas, Kobağoş, İşmöhemmet Mırzakayev, Gabit, Hamit, Tahır, Hayrulla İşmurzin" (Ergun-İbrahimov;1996:7-9, Kara Düzgün; 2007: 12-13) adlı yıravlar da bilinmekte ve örnek gösterilmektedirler.

Bu çalışmada ele alınan "İdigey ile Moradım" destanının anlatıcısı/ yazıcısı, aynı zamanda araştırıcı/yazar olan Mehemmetşah Abdurrahman oğlu Burangulov da son dönemin bilinen sesenlerinden biridir. Başkurtların 20. yüzyıldaki ünlü şahsiyetlerinden biri olan Burangulov, 15 Aralık 1888 tarihinde Başkurdistan'ın Samara vilayeti Buzuluk ilçesi Verhne-İlyasovo köyünde dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarda ailesini kaybetmiş, yakınları tarafından büyütülmüştür. 1902 yılında tamamladığı ilköğretiminin ardından, 1907 yılında Kargalı Medresesi'nden de başarıyla mezun olur. Aynı yıl Başkurdistan'ın

[2] Destan anlatıcıları ve icra şekilleriyle ilgili geniş bilgi için bkz.: (Nur Zaripov, *Başkurt Halık İcadı / Tarihi Kobayırlar* – V, Ufa, 2000; Karl Reichl, *Türk Boylarının Destanları;* 2002; Özkul Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, 2003; Metin Ekici, *Türk Dünyasında Köroğlu*, 2004)

güney-doğu bölgesinden ünlü kuraycı-sesen M. Gabit Arginbay ile tanışması onun geleceğini planlamadaki önemli olaylardan biridir. Arginbay'ın irticalen söylediği Ural Batır, İdil-Yayık, Maya ve Mergen, Zayatülek gibi destanlar Burangulov'un ilgisini çeker, onları kaydeder ve hayatının önemli bir bölümünü bu konudaki çalışmalara ayırır. 1912 yılında Fazilova Muzhavira Kasımov ile evlenir ve Orenburg vilayetinin Kayıpkol köyüne öğretmen olarak atanır. 1916 yılına kadar burada çalışır. 1917-1920 yılları arasında Başkurt Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (BOSSC) Tok-Suransk Millî Eğitim Şube Müdürü ve Kanton İcra Komitesi Başkanı görevlerinde bulunur. 1921-1924 yılları arasında kendi köyünde öğretmen olarak çalışan Burangulov, 1924 yılından 1937 yılına kadar BOSSC'de çeşitli lise ve dengi okullarda Başkurtça ve Başkurt Edebiyatı dersleri verir. Bu arada K.A. Timiryazev Başkurt Devlet Pedagoji Enstitüsü'ndeki edebiyat eğitimini de başarıyla bitirir ve mezun olur. Fakat 1937 yılında "milliyetçilik" suçlamasıyla gözaltına alınır ve 7 ay hapse mahkûm edilir. Eylül 1938'dan itibaren Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde çalıştığı kısa sürede Burangulov, Ural-Batır, Akbuzat, İdigey ile Muradım, Karasakal, Yulay ve Salavat destanları dâhil olmak üzere pek çok folklor malzemesi toplar ve Enstitünün bilimsel çalışmalar kısmını sistematik hale getirir.

Burangulov'un Başkurt tarihi ve kültürü üzerine yaptığı çalışmalar, İkinci Dünya Savaşı yıllarında mevcut rejim tarafından tehlikeli görülmeye başlar. Bolşevik Partisi Merkez Komitesi'nin, Başkurt Parti Kuruluşunda "Basın ve Propaganda Çalışmalarının Durumu ve Bu Çalışmaların İyileştirme Yollarına Dair" 27 Ocak 1945 tarihli kararından sonra Burangulov, bazı eserlerinde Başkurt halkı tarihinin çarpıtılması suçlamasına ve baskılara maruz kalmaya başlar. BOSSC Yazarlar Birliği Yönetim Kurulu Toplantısı sonucunda imzalanan 26 Ekim 1946 tarihli protokoldeki şu ifadeler bunu açıkça ortaya koymaktadır: *"Mehemmetşah Burangulov'un yazdığı eserlerin hiçbiri Sovyet görüşlerine uymamaktadır. Özellikle tarihî konulardaki kitapları geçmişi övmekte ve süslemekte, ataerkil-feodal yapının ve milliyetçiliğin korunması ruhuyla dolu çarpıtmalarla Sovyet hükümetinin anlayışı dışında kalmaktadır* (https://ru.wikipedia.org)."

Bu suçlamalar sonrasında 1950 yılında Burangulov'un kazandığı bütün unvanlar geri alınır. Sovyet karşıtı milliyetçi grupta yer alması ve Sovyet karşıtı propaganda yapması suçlamasıyla 10 yıl mahkûmiyet cezası verilir. Ancak 1956 yılında dava dosyasındaki suçlamaların "sorgu protokolleri BOSSC İçişleri Halk Komiserliği Devlet Güvenliği Genel Müdürlüğü 3. Şube tarafından uydurulmuş" olduğu öğrenilir ve serbest bırakılır. Bu karar, 1959 yılında SSCB Yargıtay Mahkemesi tarafından da onaylanmasına rağmen, BOSSC Komünist Partisi sekreterinin karşı çıkmasıyla Burangulov'un Yazarlar Birliği'ne

üyeliğine yeniden kabulü reddedilir. Aynı şekilde 1961 yılındaki BOSSC Yargıtay Mahkemesi Kurulu, Burangulov'un eserlerinin topluma yeniden kazandırılması isteğini de reddetmiştir (https://ru.wikipedia.org).

6 Mart 1966 yılında Ufa'da hayatını kaybeden Burangulov, aynı şehirdeki Eski Müslüman Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Mehemmetşah Burangulov, Başkurt halkbilgisinin tespiti ve yayınlanmasında önemli katkıları olan bir sesen (ozan), araştırmacı ve yazardır. Onun gayretleriyle gün yüzüne çıkan halk şarkıları, destanlar, efsaneler, düğün gelenekleri, giyim-kuşam, örf-âdetler ve Başkurt hayat tarzına ilişkin bilgiler Başkurt folklor çalışmalarının temelini oluşturur. O, bu bilgileri sadece tespit edip yayınlamakla kalmamış, Başkurt Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde çalıştığı yıllarda elde edilen verileri, bilimsel bir bakış açısıyla değerlendirerek ilim âlemine kazandırılmasına da önemli katkılar yapmıştır. Bunlar arasında "Başkurt Efsaneleri, Batırlar Hakkında Destan, Vatansever Savaşı, Yulay ve Salavat, Karasakal" eserleriyle "Ural Batır, Akbuzat, Alpamışa, İzeükey Minen Morazım" destanları ve "Başkurt Halk Şarkıları" adlı eserler bulunmaktadır. Ayrıca gazete ve dergilerde yayınladığı pek çok makalesi vardır. Halkbilgisi çalışmalarından beslenerek yazdığı "Yalan Yerkey" adlı eseri, onun zamanın hâkim siyasi yapısı tarafından yapılan baskılara maruz kalmasına sebep olmuştur.

Burangulov, halkbilgisi araştırmaları yanında Başkurt tiyatro sanatının yapılanmasında da ilk adımı atanlardandır. Başkurt Drama Tiyatrosu, 1919 yılında Burangulov'un *Aşkadar* eseriyle ilk açılışını yapmıştır. Ayrıca Burangulov'un *Şuara* (1925), *Başkurt Düğünü* (1930), *İzeükey Minen Morazım* (1940) eserleri Başkurt tiyatro repertuvarının zenginleşmesinde önemli kaynaklardan olmuştur.

Mehemmetşah Burangulov, ölümünden sonraki yıllarda kıymeti daha iyi anlaşılan şahsiyetlerden biridir. Özellikle iki binli yıllardan itibaren millî kültür, ortak bellek ve toplumsal kimlik unsurlarını belirgin kılma çabası içinde olan Başkurtlar, Burangulov'u da önemle hatırlamakta ve yaşatmaya çalışmaktadırlar. Bu bağlamda Burangulov'un yazdığı eserler ve makaleler yeniden yayınlanmaktadır. Başkurdistan hükümetinin 24 Şubat 2004 tarihli kararıyla Alşey ilçesi Raevskiy kasabasında bulunan bir liseye "Mehemmetşah Burangulov" adı verilmiş, okul yanına Burangulov onuruna bir heykel dikilmiştir. Ayrıca Ufa'da Burangulov'un yaşadığı Mingajev Caddesi'ndeki evi üzerine bir anı levhası konmuş, evin müze haline getirilmesi çalışmaları başlatılmıştır. 25 Mayıs 2012 yılında ise Sibay şehrinde Burangulov'un bir heykeli dikilmiş ve Başkurdistan Yazarlar Birliği tarafından araştırmacı-yazarlara her yıl "Burangulov Ödülü" verilmesi kararlaştırılmıştır.

İdigey ile Moradım Destanı Üzerine Yapılan Çalışmalar

Başkurt destan araştırmaları, 18. yüzyılda İ. İ. Lepehin tarafından Güney Ural bölgesinde yapılan derlemelerin yayınlanmasıyla başlar. Daha sonra Timofev Belyaev, V. İ. Dal, L. Suhodolskiy, V. Potanin, Ç. Velihanov, A. G. Bessonov, M. Ömötbayev, S. Soltanov, F. Tuykin, F. Veliyev, A. İ. Harısov gibi pek çok araştırıcının katkısıyla bugüne kadar sürdürülmüştür.[3] Gerek İdil-Ural bölgesinde gerek Türk kültür havzasında yapılan bu çalışmalar içinde "İdigey/Edigey/Edige" adlı merkezî kahraman etrafında teşekkül eden destanın eş ve benzer metinleri de tespit edilmiştir. Başkurtlar arasında tespit edilen "İzeükey ile Morazım" destanı da bunlardan biridir.

İdigey Destanı'nın Başkurtlar arasında ilk tespitleri 19. yüzyılda yapılmıştır. 1897 yılında M. Ömötbayev'in *Yedker* (Hatıra) kitabında "Borongo Başkortlarnıñ Öleñderi" (Eski Başkurtların Destanları) bölümünde "İdüykey Menen Moradım Eyteşe" (İdigey ile Muradım'ın Söyleşmesi) ilk kez yayımlanır. Ancak 1910 yılında Burangulov tarafından Irımbur şehri Tübenge Ilyas köyünde meskûn Kaskınov Gimazi Gelevetdin Oğlu'nda tespit edilen ve 1762 tarihli olan elyazmadan aktarıldığı belirtilen nüsha, şimdiye kadarki elde edilen en eski metindir (Zaripov; 1994:8). Fazıl Tuykın, 1915 yılında Ufa'da çıkan *Nardugan* adlı şiir kitabına "Borongo Başkort Yırı Moradım" (Eski Başkurt Destanı Moradım) başlığıyla destanın bir bölümünü almıştır. Ahmet Zeki Velidî, 1913 yılında yayımlanan *Böryen Başkortdarı Arahında* (Böryen Başkurtları Arasında) adlı çalışmasında destanın Başkurt anlatmalarıyla ilgili bilgiler verir. Rüstem Sulti'nin aktardığı bilgilere göre, Zeki Velidî, 1912 yılı yazında Başkurdistan'ın İşimbay şehrine bağlı yaylalarda bir Böryenlinin kendisine Küsim adlı köyde bir kişinin "Moradım Havası-Ezgisi" çaldığını söylediğini

---

[3] Bu araştırmalarla ilgili geniş bilgi için bkz.: *Başkort Halık İcadı*, C.I, Öfö, 1972; *Başkort Azabiyate Tarihı*, C.1, Öfö-1990

belirtir. Bu havanın gayet ilginç bir yırın havası olduğunu, ancak iklim şartlarından dolayı oraya gidemediğini ifade eden araştırıcı, İdigey ve oğlu Noradın ile Altın Ordu Han'ı Toktamış arasındaki olaylar hakkında da bilgiler verir. Bu olaylar hakkında, bütün Şimal Türkleri arasında sayısız hikâyelerin ve yırların icra edildiğini söyler. Bahsedilen Moradım havasının doğru olduğu on beş yıl sonra Naki İsembet'in Küsim köyünde Selim Hoca'dan yaptığı derlemelerle de ortaya çıkmıştır (Sulti; t.y.: 24).

Farklı bölgelerde yaşayan Başkurtlar arasında yapılan ilk dönem derleme çalışmaları on beş civarında metnin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu metinler, muhtevalarındaki bazı farklı özelliklerden hareketle üç benzer metin olarak tasnif edilebilir:

1- A. G. Bessanov tarafından "Ezegäy Batır" adıyla derlenen metin, diğerlerinden farklı olarak sadece İdigey ile Timerhan arasında yaşanan maceralara dayanmaktadır. İdigey'in gururlu, âdil, iyi niyetli bir kahraman olarak tasvir edildiği anlatıda Toktamış Han ile Timur Han da, Timerhan tipinde birleştirilmiş görünmektedir. "Küçük bir çocukken yalnız kalan İdigey'i Timerhan'ın çobanları bulur ve saraya getirirler. Büyüyüp bir yiğit olan İdigey, sarayda huzursuzdur. Çobanlar kendisine bir at vererek saraydan kaçmasına yardım ederler. Timerhan'ın askerleri onu takibe koyulur fakat İdigey onları kırar. İnsanların ulaşamadığı dağlarda yaban atlarını yakalayıp evcilleştirerek hayatını sürdürür. Toktu-Aze adlı bir eşkıyadan ve düşman hanlardan Timerhan'ın kızını kurtarır. Fakat yine saraya dönmez. Ancak Timerhan İdigey'in ayağına gelir ve saraya dönmesi için ricada bulunur. O da saraya döner ve halk içinde itibar kazanır."

2- Başkurdistan'ın daha çok güney ve güney-doğu bölgelerinden derlenen, Sagit Mirasov, Davıt Yultıy, Naki İsenbet, Kotloyul Ulyabayev ve Abdulla Seyfullin metinleri, destanın ana olay örgüsünü koruyan, bazı epizotları ve motifleriyle Kazak benzer metinlerine yakınlaşan özelliklere sahiptir. Bu metinler "kahramanın olağanüstü doğumu, babasının Aziz Baba Tökles adlı bir veli şahsiyet olması, olağanüstü at, kahramanın su altı padişahının kızıyla evlenmesi, yasaklara uymama ve eşinden ayrılma" gibi mitolojik algı ve tasarımlara ilişkin motiflerle örülmüştür.

3- Möhemmetşa Burangulov metni ise daha çok sosyal nitelikli özellikleriyle öne çıkmaktadır. Bir yandan dış düşmanlara ve Altınordu'ya ihanet eden kötü yöneticilere karşı mücadeleler, diğer yandan dağılmış olan Başkurtları bir araya toplamak ülküsü, anlatının ana karakteri olarak dikkat çeker ve onu diğer benzer metinlerden ayırır.

"Kırk Nogay Batırı" arasında da yer alan İdigey merkezli anlatıların bahsedilen metinleri arasında, Naki İsenbet'in ve Möhemmetşah Burangulov'un metinleri konunun daha bütüncül olarak korunmuş olması bakımından ayrıca bir öneme sahiptirler. Yapılan çalışmalar da ağırlıklı olarak bu iki metin üzerinde yoğunlaşmış görünmektedir.

Naki Siracettin oğlu İsenbet, 1899 yılında Başkurdistan'ın Salâvat bölgesindeki Malayaz köyünde doğmuştur. 1923-1929 yılları arasında Ufa'da bulunmuş, öğretmenlik ve yazarlık yapmıştır. Bu yıllarda Başkurt ve Tatar boylarının sözlü geleneği ilgisini çeker. Başkurtların yaşadığı bütün coğrafyayı dolaşarak sözlü geleneğe ilişkin eserleri derler ve yayınlamaya başlar. Bu çalışmaları neticesinde *Tatar Halkınıñ Balalar Folkloru-Tatar Halkının Çocuk Folkloru, Tabışmaklar-Bilmeceler* (Kazan, 1941); üç cilt olarak basılan *Tatar Halık Mekelleri-Tatar Atasözleri* (Kazan, 1959, 1963, 1967) adlı eserleriyle sözlü gelenekten derlediği pek çok malzemeyi gün yüzüne çıkarmıştır. Araştırıcı diğer destan ve efsanelerle birlikte İdigey merkezli anlatıları da bu çalışmaları sırasında tespit etmiştir. İsenbet, "İdigey Menän Moradım Küserege Turahında-İdigey ile Muradım Aktarımı Hakkında" adlı makalesinde destanın Başkurt halkı arasında bilindiğini ve olay örgüsüne ilişkin tematik halkaların hatırlandığını, ancak destanı baştan sona bir bütün olarak icra edenlerin azaldığını belirtir. Ona göre destan daha çok "Tam'yan, Tungayırlar" ve özellikle de "Yılayırlar, Böryen-Kıpçaklar" arasında iyi bilinmektedir. (Zaripov; 1994: 7)

İsenbet, Başkurt boyları arasından derlediği metinleri, daha önce yayımlanmış nüshalarla mukayese ederek bütüncül bir metin haline getirir ve 1930 yılı başlarında otuz dört sayfalık bir giriş ve açıklamalar kısmı ile birlikte yayımlanmak üzere "ilim heyetine" sunar. Dil ve Edebiyat çalışmalarıyla bilinen Davıt Yultıy, Göbey Devletşın, Gabdulla Amantayev, Afzal Tahırov, Mevletkolov gibi isimlerin de aralarında bulunduğu heyet, sebebini izah etmeden bu eserin basımına onay vermez. Eser daha sonra 1940 yılında Maksud Söndöklü tarafından Tatar Türkçesine çevrilerek *Kommüne* gazetesinin 28. ve 29. sayılarında yayımlanır (Zaripov: 1994: 8). İsenbet ayrıca diğer Türk boylarındaki benzer metinleri de birleştirerek destanın yedi bin mısraı aşan bir metnini hazırlar. Bu metni *Sovet Edebiyatı* dergisinin 1940 yılındaki 11. ve 12. sayılarında "Tatar Halık Eposı İdigey Dastanının 500. Yıllıgı-Tatar Halk Destanı İdegey Destanının 500 Yılı" adlı geniş bir makale ile yayımlatır (Sulti; t.y.: 21). İlaveten *İdegey* adlı bir tiyatro metni hazırlar ve 1941 yılında Kazan'da yayımlatır. İsenbet'in karma metni 1988 yılında Kazan'da kitap halinde yeniden basılmıştır.

İdigey Destanı'nın Başkurtlar arasında muteber ikinci metni, yukarıda hayatı hakkında kısaca bilgi verilen Burangulov'a aittir. Başkurt seseni Möhemmetşah Abdurrahman oğlu Burangulov (1888-1966) tarafından kaydedilen ve altı bine yakın mısradan müteşekkil metin, esasen Kaskınov Gimazi Gelevetdin Oğlu'nda bulunan 1762 tarihli bir elyazmasına dayanmaktadır. İçerdiği epik unsurlar ve tematik özellikler "Dim, Tuk ve Soran" nehirleri civarında yaşayan Başkurtların hafızasında saklanan ve hatırlanan unsurlar olması sebebiyle Burangulov metni, diğerleri arasında özel bir yere sahiptir. Metinde Çeheryar Musil'den 1930 yıllarında Burangulov tarafından derlenen "İdigey, Keleyle, Yayık Batırlar" anlatmalarının bazı epizot ve motifleri de yer almaktadır. Burangulov metni bütün olarak 1940 yılında *Kızıl Başkurdistan* gazetesinin 26 Nisan-23 Mayıs tarihleri arasındaki sayılarında, ayrıca, şimdiki adı *Ağidil* olan *Oktyabr* dergisinin 6, 7, 8. sayılarında kısaltılarak yayımlanmıştır. Burangulov'un el yazma metni ise Ufa Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü Folklor Bölümü arşivinde bulunmaktadır. (Zaripov; 1994: 8-9)

İdigey Destanı, 1937 yılındaki SSCR Yazarlar Birliği'nin folklor oturumunda, 1939 yılında Başkurdistan parti örgütünün yirminci ülke konferansında büyük bir ilgi görür. Konferans komisyonuna sunulan raporda "İdigey ile Muradım adlı destanın Başkurt sözlü geleneğinin en güzel örneklerinden biri olduğu; sanat ve tarih bakımından büyük önem taşıdığı" vurgulanır. Gösterilen ilgi sayesinde destan, "Dil ve Edebiyat Enstitüsü" üyelerince değerlendirilir ve *Kızıl Başkurdistan, Kommüne* gazetesinin 26 Nisan 1940 tarihli sayısında "Başkurt Halkının Dâhiyane İcadı" olarak ilan edilir. 1941 yılında ise destanda anlatılan epik olaylar, tarihî gerçeklere eş görülür ve destanın beş yüz yıllık bir geçmişe sahip olduğu ifade edilir. Enstitü bu gelişmelere bağlı olarak tarihçi Ebubekir Usmanov öncülüğünde M. Burangulov, Reşit Nigmeti ve Bayazıt Bikbay'a metni düzenleme görevi verir. Destan metnine edebî bir şekil kazandırılarak basıma hazır hale getirilir. Ancak eser, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması sebebiyle yayımlanamaz ve arşive kaldırılır.

1944 yılı sadece İdigey Destanı ve Başkurt sözlü geleneği için değil bütün Sovyetler Birliği bünyesindeki geleneksel sözlü ürünler için olumsuzlama ve değersizleştirme anlamında bir dönüm noktası teşkil eder. O yıllarda Sovyetler Birliği'nin başında olan Stalin'in özellikle Türklere karşı izlediği politikaya paralel olarak, ülke sınırları içinde kalan Türk topluluklarının millî-manevi değerleri körükleyici sözlü ürünleri Komünist Parti Merkez Komitesi tarafından 9 Ağustos 1944 tarihinde alınan kararla yasaklanmıştır. Bu durum Solodovnikova tarafından kaleme alınan *Bolşevik* dergisindeki "Sovyet Sanatının İleri Fikirliliği İçin" (1944:19-20) başlıklı makalede şu sözlerle açıkça ifade

edilmektedir: *"Destanlar ve benzeri sözlü anlatılar halk medeniyetinin gelişmesinde önemli bir yere sahip olsalar da, onların herhangi birini etik ve estetik yönden örnek almak, yayınlamak ve yaymaya çalışmak yasaktır. Çünkü bu anlatmalarda yer alan şahıslar Rus topraklarını yağmalamak isteyen gerici ve emperyalist komutanlardır."* Alınan bu kararla Türk boylarında ortak olan "Alpamış", "Köroğlu", Kırgızların "Manas", Kalmukların "Canhır", Buryatların "Geser" destanlarıyla Başkurtların "Akbuzat", "Mergen ile Mayanhılıv", "Karasakal", "Yulay ile Salavat" destanlarını içeren *Batırlar Turahında Epos* (Ufa-1943) destan külliyatı ve İdigey Destanı da, *"hanların, beylerin, feodallaerin, yüksek tabakanın hayatlarını aksettirmesi"* gerekçesiyle yasaklanmıştır. Daha sonra bu eserlerden bazıları, Komünist Parti programına uygun şekilde düzenlenerek ve eğer parti programına aykırı hususlar varsa onların eserden çıkartılması suretiyle tahrif edilerek yeniden neşredilmiştir.

Sözlü kültür ürünlerini yasaklayan ve aynı zamanda değersizleştiren bu kararlar sonucunda, İdigey Destanı hakkında 1980'li yıllara kadar iki temel görüş hâkim olmuştur. Birincisi, özellikle Viktor Maksimoviç Jirmunski gibi araştırıcıların temsil ettiği "İdigey Destanı'nın Türk boylarının epik yaratıcılığında önemli ve başlı başına bir eser olduğu" düşüncesidir. İkincisi de, ideolojik bağlama dayanarak birinci görüşe karşı çıkan ve destanı değersizleştiren görüşlerdir.

Nur Zaripov konuyla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: Komünist Parti Merkez Komitesi'nin "Başkurdistan parti örgütünde propaganda işinin durumu ve propagandayı geliştirme çareleri hakkında" adlı kararına bağlı olarak yasaklanan Burangulov metninin, 1968 yılında Başkurt folklorunun ciltler dolusu ilmî külliyatı hazırlanmaya başladığında "Mergen ile Mayanhılıv", "Karasakal" ve "Yulay ile Salavat" destanlarıyla birlikte basılmasına karar verilir. Fakat 1972 yılında bilimsel açıklamalarla hazır hale gelmesine rağmen İdigey ve Karasakal destanları bastırılmaz. Bu destanların yayımlanması ancak 1982 yılında mümkün olur. (Zaripov; 1994: 12)

Bu tarihten itibaren özellikle Orta ve Kuzey Asya Türk boyları arasında önemli bir yere sahip olan İdigey Destanı özelinde hem metin yayını hem de üzerine yapılan çalışmalar bakımından yeni bir süreç başlamıştır. Burangulov metni, yazarının açıklamalarından müteşekkil geniş bir makaleyle birlikte 1989 yılında *Ağidil* dergisinin 1. ve 2. sayılarında yeniden yayımlanır. Metin 1994 yılında ise, Salavay Galin, Nur T. Zaripov, Rail Kuzeyev, Fenüze Hezerşina, Ehmet Söleymanov, E. İ. Harisov, Zinnur F. Uraksin, Faysa Höseyenov tarafından yeniden yayına hazırlanmış, Nur Zaripov'un "Milli Azatlık, Üz Allı Dövletselek Hıyalların Sagıldırgan Kobayır-Millî Bağımsızlık, Kendi Başına

Devlet Olma Hayallerinin Destanı" başlıklı kırk sayfalık giriş yazısı ve ekler kısmındaki İdigey Destanı'nın diğer Türk boylarındaki anlatmaları hakkındaki bilgilerle birlikte *İziükey minen Murazım*(1994) adıyla basılmıştır.

1990 yılından itibaren Sovyetler Birliği'nin dağılması ve ortaya çıkan yeni gelişmeler bağlamında diğer Türk boylarında olduğu gibi Başkurt Türklerinin destanları ve dolayısıyla Edige/İdigey/İdigey Destanı üzerine araştırmalar ve incelemeler yoğunlaşmıştır. Özellikle Türkiye'den Prof. Dr. Fikret Türkmen, Prof. Dr. Metin Ergun ve Macaristan'dan Iyosif Torma (Süleymanov vd., 2014: 13) gibi bilim adamları bu çalışmalara öncülük etmiştir.

Türkiye'de İdigey Destanı'nın Naki İsenbet tarafından Kazan'da yayınlanan metni (1994) üzerine ilk bilimsel çalışma Rüstem Sulti tarafından yapılmıştır. Sulti'nin Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Prof. Dr. Fikret Türkmen danışmanlığında hazırladığı *Edige Destanının Tatar Anlatmaları Üzerine Bir İnceleme* adlı doktora tezi (1998), daha sonra *Edige* adıyla Türksoy yayınları arasında (tarih yok) kitap halinde yayınlanmıştır. Bu yayın esas alınarak Hamiyet Dönmez tarafından *İdigey Destanı'nın Halk Kültürü Açısından İncelenmesi* adıyla Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde bir bitirme tezi hazırlanmıştır. Destanın Başkurt sahasına ilişkin Burangulov metni üzerine Fatma Serinkan, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde, Kril harfli metni Latin harflerine aktararak bir bitirme tezi (1999) yapmıştır. Burangulov metni üzerine Göksel Öztürk ise, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü bünyesinde, Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali danışmanlığında *Edige Batır Destanı'nın Başkurt Versiyonu Metin-İnceleme-Dizin* (2001) adlı doktora tezi hazırlamıştır. Tezde destan metni üzerinden Başkurt Türkçesinin yazı dili olarak gelişme seyri, ses ve ses olayları ele alınmış, transkribeli ve çeviri metin verilmiştir. Destanın Kazak, Başkurt ve Tatar metinleri üzerinden yapılan bir yüksek lisans tezi ise Nezih Tatlıcan'a aittir. Mustafa Arslan danışmanlığında hazırlanan *Edigey Merkezli Epik Anlatılarda (Başkurt-Kazak-Tatar) Mitoloji ve Tarihsellik* (2013) adlı çalışmada, destanda yer alan mitolojik ve tarihsel unsurlar değerlendirilmiştir.